

BELVEDERE

Történelem és társadalomtudományok
History and Social Sciences
www.belvedere.meridionale.hu
belvedere@jgypk.u-szeged.hu
szerk@belvedere.meridionale.hu
ISSN 1419-0222 (Nyomtatott)
ISSN 2064-5929 (Online)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Cím / Title:

A serdülőkori gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen
The possible reasons of teenage motherhood in a slum of gypsies

Szerző /Author:

Béki, Orsolya

DOI 10.14232/belv.2013.3.8

<http://dx.doi.org/10.14232/belv.2013.3.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Béki, Orsolya (2013): A serdülőkori gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen.
Belvedere Meridionale. XXV. 3. 117–129. pp

A serdülőkori gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen¹

— *The possible reasons of teenage motherhood in a slum of gypsies* —

Keywords *extreme poverty, social exclusion, gypsy women, Adolescent childbearing*

Abstract

The research tries to reveal what causes the outstanding adolescent frequency of pregnancy rates in a slum of gypsies. The interviewees were teenager gypsy girls between the age of 14 and 19. The literature explains in different ways the high percentage of teenage pregnancy in roma ethnicity. The study deals with the question whether the explanation for this behaviour lies in the cultural differences, economic necessities, or social exclusions. The study underlines the importance of social exclusion by the major society targeting the community of roma ethnicity.

Miközben a többségi társadalom nőtagjai napjainkban átlagosan 28 évesen vállalnak először gyermeket (KSH 2011), roma nők esetén ugyanez az átlag 7-8 évvel kevesebb (JANKY 2007).

A szülővé válás időpontjának eltolódása nemzetközi trendekhez illeszkedik és jórészt annak tudható be, hogy leginkább a közép és felsőfokú végzettségű nők állásukat féltve nehezen tudják család és karrier terveiket összeegyeztetni, így egyre később és egyre kevesebb gyermeket vállalnak (S. MOLNÁR, 1999; SPÉDER 2001).

A mélyszegénységben élők számára azonban ez a kérdésfeltevés irreális, hiszen az őket sújtó tartós munkanélküliség okán életükben ez a választási kényszer fel sem merül.

A korai gyermekvállalás egy a marginalizált társadalmi csoportok helyzetének konzerválásához vezető okozati tényező is, az iskolai tanulmányok félbeszakítása és az ebből következő munkaerőpiacon kívül rekedés által (PONGRÁCZ – S. MOLNÁR 1994).

Tudjuk, hogy a rossz szociális körülmények között élők általában korábban és több gyermeket vállalnak, a családonkénti gyermekszám a világon mindenhol fordítottan arányos az életszínvonallal. Ladányi János szerint hazánkban 800 ezer főre becsülhető a mélyszegénységben élők száma, akiknek körülbelül egyharmada roma (LADÁNYI 2005). Ez alapján feltételezhető, hogy a mélyszegénység Magyarországon (is) etnicizálódni látszik.

¹ A tanulmányban a cigány és roma kifejezések szinonimaként szerepelnek, mindamelllett, hogy a szerző tisztában van e két kifejezés eltérő jelentésével.

Az elmúlt években több kutatás foglalkozott a roma és nem roma szegény családok gyermekvállalással kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálatával (DURST 2006; DÁVID 2010; HUSZ 2011). Husz Ildikó a roma etnikum hatását célzottan az első szülés időpontjának alakulására is vizsgálata Baranya és Borsod megyében legfeljebb szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező cigány és nem cigány nők körében. Eredményei szerint az iskolai végzettség a munkalehetőségeken és jövedelmi viszonyokon keresztül mind a kisebbséghez, mind a többségi társadalomhoz tartozó édesanyák esetén befolyásolja a gyermekvállalási kedvet (Husz 2011). A 8 osztály alatti végzettséggel rendelkezők körében a roma nők fiatalabb korban és több gyermeket szülnek, mint azonos helyzetben lévő nem roma társaik, vagyis a gyermekvállalás időzítése kapcsán felmerülhet az etnikai hatás lehetősége (Husz, 2011). Azonban fontos megjegyezni, hogy a két csoport közötti különbség mértéke területenként, roma közösségenként eltérő, így az etnikai hatás egyértelmű bizonyításához további vizsgálatok szükségesek (Husz 2011).

A tinédzserkori gyermekvállalás lehetséges okainak feltárásával foglalkozó szakirodalomban különböző, olykor egymásnak ellentmondó magyarázatok merülnek fel a tekintetben, hogy miért magas a romák körében a korai terhességek száma. A magyarországi, többnyire kvalitatív kutatásokban főként három értelmezési keret merül fel.

A roma társadalom eltérő kulturális sajátosságait emeli ki és hangsúlyozza Neményi Mária. Vizsgálata szerint egyes cigány közösségekben tradicionális elvárás a serdülőkori családalapítás, így a fiatal roma nőknek kettős mérce alapján kell dönteniük az első gyermek vállalásának időzítéséről: vagy a saját közösségük elvárásainak, a tradícióknak felelnek meg és tinédzser korban kezdenek szülni, vagy megpróbálnak illeszkedni a többségi társadalom termékenységi mintáihoz (NEMÉNYI 1999). A kutatás e tekintetben markáns eltéréseket talált roma kulturális csoportok és a lakóhely típusa szerint.

A fiatalkori gyermekvállalás nem cigány kulturális sajátoságként, hanem racionális gazdasági döntéseként értelmezhető Gyenei Márta gondolatai alapján. E szerint a rossz anyagi kondíciókkal rendelkező családokban a gyermekek egy része stratégiai okokból jön világra, hogy a hozzá kapcsolódó állami támogatások által segítse a háztartás többi tagjának eltartását (GYENEI 1998).² A szerző elismeri, hogy elmélete abban az esetben működőképes, ha a gyermekekre fordított pénz összege kevesebb, mint az érte kapott támogatásé, ez az elvárás azonban nem teljesül, mivel a gyermekek után járó állami támogatások reálértéke a kilencvenes évektől folyamatosan csökken (GÁBOS 2000; GYUKITS 2003). Az állami támogatásokból szerezhető havi pénzüsszegek nem fedezik egy család költségvetését, a nyomorban élő háztartások jelentős többsége is csak a segélyeket kiegészítve tud megélni (MESSING–MOLNÁR 2011).

A harmadik megközelítési mód, a társadalmi kirekesztettség jelentőségére fókuszál, melynek magyarországi képviselői a gettóban élő afro-amerikaiak helyzetét elemző, a nemzetközi szakirodalomban „szituációs” megközelítésnek nevezett elméleti keret alapvető gondolatait adaptálják a hazai cigányság viszonyaira. A „szituációs” megközelítés lényege, hogy az erőforrások egyenlőtlen elosztásával magyarázza a marginalizált társadalmi csoportok leszakadását, a tinédzserkori anyaságot, pedig a szegénység következményeként értelmezi (KELLY 1998).

² Gyenei Márta elméletét roma és nem roma mélyszegénységben élő családokra egyaránt kiterjesztette és elsősorban nem az első gyermek születésének időzítése, hanem a későbbi gyermekek érkezésére fókuszált, azonban Gyenei megállapításaival azonos logika szerinti megfogalmazással mind a nemzetközi szakirodalomban, mind a hazai közbeszédben találkozunk a családalapítás időzítésének magyarázata kapcsán is.

Több magyarországi kutatás igazolja, hogy a szegregáltan élő amerikai feketékhez hasonlóan a magyarországi mélyszegény roma mikroközösségek esetén is igaz, hogy a korai gyermekvállalás a társadalmi kirekesztettségre adott egyfajta válasz, vagyis a lakóhelyi elköltözés, a tartós munkanélküliség, a homogén kapcsolatrendszer, és az előbbieket következőként kialakuló, a többségi társadalom elvárásaitól eltérő normarendszer eredménye (DURST 2001, 2006; GYUKITS 2003). Durst Judit kutatási tapasztalatai szerint a zárt, mélyszegény roma közösségekben a felnőtté válás, a társadalmi megbecsültség egyetlen lehetséges útjaként él meg a fiatal lányok az anyaságot, mivel az iskolai és a munkaerőpiaci sikerek lehetősége számukra korlátozottak, ebben a közegben pedig még mindig elfogadottnak számít a tradicionális családayai szerep (DURST 2001, 2006).

E tanulmány a felmerülő elméleti keretek közül a társadalmi kirekesztettség jelentősége mellett érvel a vizsgált közösség vonatkozásában. A fentebb említett folyamatok miatt az itt élők számára az általánosan elfogadott siker-elérési útvonalak jóval korlátozottabbak, ezért választják az önmegvalósítás egyetlen viszonylag biztosan elérhető módját, az anyaságot már egészen fiatal korban. Másfelől döntéseiket egyéni sajátosságok is meghatározhatják, mint a fogamzásgátlási módszerekhez vagy az abortuszhoz való hozzáállás.

Jelen tanulmány célja, hogy egy mélyszegény roma szegregátum serdülőkorú lányainak, vagyis az érintettek véleménye alapján feltárja az adott lokális közösségben a fiatalkori gyermekvállalás lehetséges magyarázatait.

A vizsgálat eredményei nem általánosíthatók a teljes magyar roma népesség egészére, csak az adott cigánytelepre vonatkozóan igazak, illetve lehetőséget biztosítanak más tartós szegény-ségben élő közösségek azonos magatartásmintáinak megértéséhez.

A kutatás módszertana

A kutatási terepként választott cigánytelep egy Pest megyei település és kistérségi központ belterületén található. A város összlakossága közel 18 ezer fő a KSH területi adatbázisa szerint (KÓCZÉ 2010), a település fejlettségi szintjét tekintve országos átlag feletti (KÓCZÉ 2010).

A városban élő romák lélekszámának meghatározása nem könnyű feladat. Kertesi és Kézdi Gábor 1992-es becslése szerint a lakosság 6%-a roma, ami akkor 1136 főt jelentett (KERTESI – KÉZDI 1998).

A Máltai Szeretetszolgálat szerint a város nagyjából 1000 fős roma lakossággal rendelkezik napjainkban, melyből a kutatás helyszínéül szolgáló cigánytelepen, szegregáltan él hozzávetőleg négyszázötven fő, igen rossz szociális körülmények között (www.maltai.hu).

Kulturálisan egységes csoportról nem beszélhetünk e közösség kapcsán. A telepet többségében magyar cigányok, kisebbrészt szokásaikat csak részlegesen tartó oláh-cigányok lakják, ráadásul az itt élők egy része a rendszerváltás után, a város központi részeiben lebontott rossz állapotú otthonaikból, kényszerből költözött a telepre. Ebben a közösségben tehát jellemzően a szegénység kultúrájának sajátosságaival találkozunk.

Az itt élő asszonyok többsége viszonylag korán vált családossá, és általában több gyermeket nevelnek, ami meghatározza későbbi életüket és befolyásolja tartós szegénységük konzerválását (DÁVID 2010; BÉKI 2011). A tinédzserkori anyaság ma is gyakori az adott közösségben.

A kutatás alkalmával tíz, 14 és 19 év közötti, az adott cigánytelepen élő fiatal lánnyal készült mélyinterjú adatfelvétel. Az alanyok elérését hólabda módszer biztosította, a kiválasztás elvét a

kor és a nem határozta meg, valamint hogy már családos és még nem családos fiatalok egyaránt bekerüljenek a mintába.

A válaszadók családi háttere és iskolai végzettsége

A kutatásban résztvevő tinédzser lányok többgyermekes szegény családban nőttek fel. Az érintett háztartások mindegyikében van olyan személy, aki a megkeresés időpontjában nem rendelkezett állandó munkahellyel. Szüleik legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, az édesanyák többségében maguk is fiatalon születték első gyermeküket.

A válaszadó lányok két kivételtől eltekintve mindannyian a szülői házban élnek, összetett családi viszonyok között. Négy esetben az édesapa (két esetben átmenetileg, két esetben tartósan) nem lakik az asszonnyal és gyermekeivel egy háztartásban, egy esetben pedig a testvérek már mindannyian külön költöztek így a válaszadó fiatal csak édesanyjával él.

A megkérdezettek közül négyen már édesanyák, azonban közülük is csak egy fő él kisleányként és annak édesapjával önállóan, egy pedig élettársával, annak szüleivel és testvéreivel közösen neveli gyermekét, két fiatal nő pedig a gyermekeik apjától külön, saját családjával él továbbra is együtt.

A még nem családos fiatalok közül hárman általános iskolai tanulók, hárman pedig jelenleg szakmunkásképzésben vesznek részt, életük, mindennapjaik jelentős részét az iskola teszi ki. A gyermeket nevelők közül hárman már rendelkeznek általános iskolai végzettséggel, ketten szakmunkásképzésben, egyikük pedig általános iskolai képzésben vesz részt jelenleg is, de magántanulóként, hiszen idejük jelentős részét gyermekeik ellátására kell fordítaniuk.³

Párkapcsolat

„...voltam már szerelmes...”

A megszólaló fiataloknak szinte mindegyike volt már szerelmes, a többség az első komolyabb kapcsolatot is megtapasztalhatta. Mindössze az a két tinédzser mesélt jelenleg is tartó kiegyensúlyozott és biztos párkapcsolatról, akik gyermekük édesapjával együtt élnek, négyen már komolyabb szerelmi csalódáson is túl vannak. „*Most vagyok túl Úr Isten, egy-két éves kapcsolaton... hát, inkább erről ne beszéljünk, de voltam már szerelmes.*”⁴ „*Hát nem volt szerelem... én szerettem, ő nem szeretett engem... idősebb volt nálam, oszt így nem lett jó.*”⁵

A korán érkező szerelem általában nem kedvezett az iskolai előmenetelnek, a korábbi életcélok gyakran háttérbe szorultak. Különösen igaz ez a már gyermeket nevelők esetében, hiszen az ezzel járó feladatok ellátása mellett nehézségekbe ütközik a tanulmányok folytatása.

„*Akkor még olyan voltam (párkapcsolata előtt), hogy jajj, persze, kijárom a nyolcat, megyek továbbtanulni meg manikűrös leszek, meg minden. Utána meg hát a szívnek nem lehetett parancsolni már, úgyhogy már utána nem, már így tanulás nem is volt az eszembe sose.*”⁶

A szerelmek kialakulását a szülők nem nézték jó szemmel, általában tiltották a fiatalokat egymástól. Több esetben súlyos konfliktusok alakultak ki szülők és tinédzser lányuk között,

³ A még nem családos megkérdezetteket az interjúrészletek megjelölésénél tanulóként, a gyermeket nevelőket pedig édesanyaként jelölöm, e mellett a megkülönböztethetőség érdekében korukat is közlöm.

⁴ 16 éves tanuló

⁵ 15 éves édesanya gyermeke apjáról

⁶ 19 éves édesanya

ami olykor tettelegesséig fajult. *„Azt mondtam kimegyek a pályára, közbe meg velem találkoztam, és ezért meg eltörték rajtam a seprűt.”⁷ „...Anyáék nem engedték meg, sokáig titokba jártunk. És hát az az igazság, hogy anya rossz szemmel nézte, vagy sokszor volt olyan, hogy jaj, lebuktunk, meg megverték minket, lebuktattak a többi testvéreim, és akkor mindig elvert anya, mert ugye nem engedte, meg nem engedett az utcára.”⁸*

A szülők rosszallásának, egyes esetekben durvaságuk oka, hogy többségében maguk is fiatalon alapítottak családot, e minta követését azonban nem kívánják támogatni. *„Mondta a mostohaapám, hogy addig nem is költözhetnék oda (jelenlegi barátjához), amíg nem járom ki az iskolát. (...) Anya azt mondja, hogy meg kell várni, még 18 éves legyek...”⁹*

A válaszadók szerint ennek oka, hogy szüleik a saját maguk által megélt kudarcoktól szeretnék megóvni lányaikat, akiknek szebb jövőt szánnak. Ennek zálogát a továbbtanulásban, főként a szakmaszerzésben látják. A tinédzserek viszont az intelmeket általában figyelmen kívül hagyják, esetleg utólag, már édesanyaként ismerik fel szüleik álláspontjának értelmét, valóság-tartalmát. *„Sokat, nagyon sokat magyarázott nekem az anyukám... meghallgatni meghallgattam, de az egyik fülemben be, a másikon ki... (...) Annyira el voltam foglalva, hogy nem érdekelt az, amit mondanak.”¹⁰*

Az átélt első szerelmek többsége nem vált tartós párkapcsolattá, két esetben még közös gyermek születése által sem.

A gyermekvállalásról

„...gyerekek gyerekek...”

A szülővé válást a megszólaló édesanyák nem tinédzserkorukban tervezték, mégsem beszéltek elkeseredettséggel életükről. Úgy vélik, bekövetkezett valami, amit később szerettek volna átélni, és talán bánják is, hogy néhány dologról e miatt le kell mondaniuk, de valójában mindannyian boldogok gyermekükkel.

Az édesanyák egyike sem gondolja úgy, hogy nagymértékben megváltoztatta volna életét kislánya vagy kisfia érkezése, talán csak az a 19 éves nő, aki a nagyszülőktől külön háztartásban él, de összességében ő is örült gyermeke érkezésének. A másik három tinédzser édesanyának valójában nem kell önellátóként élnie. E miatt nem érzik úgy, hogy kisbabájuk az életüket teljes mértékben felforgatta volna. Édesanyjukra, illetve egy esetben anyósukra, apósukra mind anyagi mind nevelési téren támaszkodhatnak. *„Segítenek, nincs problémám... ha valahova elmegyek, figyelnek rá, nincs itt probléma.”¹¹*

Egy, a másfél éves kislát édesanyja segítségével nevelő lány úgy emlékezett vissza, hogy nem is nagyon számított ennek ellenkezőjére mielőtt gyermeke megszületett, nem tűnt úgy számára, hogy nehéz feladat elé néz, csak miután szembesült azzal, hogy egy kisgyermek ellátása önmagában is nagy felelősség, hiába kap segítséget. *„Hát nem tudtam, hogy milyen lesz majd. Nem tudtam, hogy milyen, hogy jajj, sír, fölkelni hozzá foglalkozni vele, minden figyelem rá, foglalkozni*

⁷ 17 éves édesanya 2.

⁸ 19 éves édesanya

⁹ 14 éves tanuló 2.

¹⁰ 17 éves édesanya 1.

¹¹ 15 éves édesanya

vele.¹² Helyzetébe belegondolva irreálisnak tartja, hogy a feladatokkal egyedül megbirkózzon. Az ő esetében mindezt az is befolyásolhatja, hogy az apa nem él velük együtt, így ha édesanya segítségére nem számíthatna, valóban teljesen egyedül lenne kénytelen felnevelni gyermekét. „Elképzelhetetlen, hogy én egyedül a gyerekekkel önállósodjak. Egyedül én meg a gyerek, nem.”¹³

Az önálló háztartást nem vezető tinédzser anyák úgy látják, nem kényszerültek teljes mértékben átformálni életüket a gyermeknevelés miatt. A nagyszülőktől rengeteg segítséget kapnak a gyermeknevelés terén és anyagi értelemben is, így gyakorlatilag nem kellett teljes mértékben felnőtté válniuk, saját magukra sem így tekintenek. „Én nem várom el, hogy most asszonyoknak tartssanak azért, mert van egy kisfiam.”¹⁴

Mindhárman úgy vélik, korábbi terveik, céljaik megvalósításáról nem kell lemondaniuk anyává válásuk miatt. „...Kijárom a 8-at. Azért, hogy gyerekem van, még nem fogom abbahagyni az iskolát.”¹⁵

A párjával és gyermekével külön élő édesanya kicsit másképp éli meg a történeteket. Neki szembe kellett néznie azzal, hogy minden felelősség rá és párjára hárul, de minden nehézség ellenére úgy véli, szebb dolog nem is történhetett volna vele, mint az anyaság. „Hát én megijedtem, tudod, mert még fiatal voltam, meg anya is fiatalon szült, és láttam, hogy mennyit szenvedett, amíg fölnevelt minket, meg minden, de mégis sok minden van, amit megbántam, de őtet nem. Most már ő az én, ő a mindenem (kisfiára utal).”¹⁶

A nehézségeket talán azért kezelte könnyebben, mert 7 testvére közül ő a legidősebb, a kisebbek gondozását visszaemlékezése szerint részben ő látta el, így már tapasztaltan kezdhette saját szülői karrierét. Ehhez hasonló élményekről több fiatal lány is beszámolt. Sokuknak kellett korábban vigyáznia kisebb testvéreikre, vagy bátyjuk, nővérük gyermekeire.

„Hát szeretem a gyerekeket, tudod!? Hát a kistestvéremet a M...-t, ilyen picike, kicsi, azt nagyon szeretem. És amikor itt laktunk, anyával laktunk, az olyan volt, mintha csak az enyém lett volna. Nagyon a szívemhez nőtt a két kicsi, nagyon a szívemhez nőttek, tényleg.”¹⁷

Bizonyos értelemben mindegyik családos tinédzser elismerte, hogy fiatal volt még az anyasághoz, de csak a többségi társadalom szokásaihoz mérve, a telepen élő többi lányhoz képest élethelyzetüket nem látják kirívónak. „Hát, mondjuk nálam még fiatalabban szültek, mondjuk a Sz..., a nem tudom milyen Sz..., az 11 évesen szült, vagy hány évesen, most megint terhes. Hát szerintem nálam még többen szültek fiatalon.”¹⁸

A még iskolába járó megkérdezettek többsége a gyermekvállalás kérdésében igyekezett elhatárolni magát családos kortársaitól. Egy kivételtől eltekintve rövid távú terveik között nem szerepel az anyaság, és általában igyekeztek elhatárolni magukat azoktól a kortársaiktól, akik már szültek. „Az jó, hogy gyerekek van, mert az természetes, de hogy ilyen fiatalon, nekem az nem izés, hogy ilyen fiatalon összeálljak.”¹⁹

Egy 15 éves lány nővére nehéz helyzetéből szeretne tanulni, aki váratlanul teherbe esett, majd külföldre ment dolgozni, így édesanyjára kellett bíznia gyermekét, akinek gondozásában a

¹² 17 éves édesanya 1.

¹³ 17 éves édesanya 1.

¹⁴ 17 éves édesanya 1.

¹⁵ 15 éves édesanya

¹⁶ 19 éves édesanya

¹⁷ 19 éves édesanya

¹⁸ 15 éves édesanya

¹⁹ 14 éves tanuló 2.

megkérdezett is részt kell vegyen. „...*Hát most itt van az unokaöcsém, mi neveltük, én is nagyon sokat vigyáztam rá, de nagyon rosszak a gyerekek, meg nehéz felnevelni.*”²⁰

Az anyaságot még korainak tartó válaszadók szerint a szülők engedékenysége az oka annak, hogy kortársaik közül néhányan már családosok. „*Hogy a szülők nem gondolkodnak, nem izélnek, nem figyelnek úgy, mint ránk.*”²¹ „*Hát szerintem a neveltetés. Ha fogták volna őket egy kicsit, hogy most ne menjenek ide-oda, meg ne járjanak mindenkivel, akkor szerintem nem lenne ez. (...) Be kell őket íratni az iskolába és elmagyarázni neki, hogy még nem állnak készen egy gyerekre, mert csak a gyerekek lesz a rossz, mert annak rossz, ha nem tudják felnevelni, gyerekek gyerek minnek?*”²²

A gyermeket nevelők ezzel szemben többségében arról számoltak be, hogy szüleik óvni igyekeztek őket a korai terhességtől és azt szerették volna, ha inkább befejezik tanulmányaikat és szórakozni járnak, mint minden átlagos velük egykorú tinédzser. A „megesett” lányok inkább véletlenszerű, nem várt eseményként magyarázzák terhességüket. „*Hát nem így terveztem, másképp... hát ha nem lett volna ez, más lett volna, jobb lett volna... szórakoztam volna, meg ilyesmik.*”²³

A még tanulók többsége retorikájában arra törekedett, hogy elhatárolja magát a serdülőként gyermeket vállaló társaiktól. Hogy ez valós különbséget jelent-e, és emiatt tényleg másképp alakul-e az életük, nem valószínű, hiszen a megkérdezett édesanyák egyike sem teljes tudatossággal vált fiatalon családossá, és terhességük előtt maguk is azt hitték, jóval később fognak szülni, mint ahogyan az az életükben valójában bekövetkezett. Egy kialakuló kapcsolat, tudatosság, szexuális felvilágosultság, kudarcok és morális kérdések egyaránt befolyásolhatják, hogy az élet igazolja-e jelenlegi álláspontjukat vagy sem. Összességében azonban életmódjuk és kilátásaik semmiben nem mások, mint gyermeket nevelő kortársaiké volt a terhesség előtt. A még nem családos hat megkérdezett közül négyen még nem élnek szexuális életet, a fennmaradó két lány közül pedig tudatosan csak egyikük törekszik a nem kívánt terhesség megelőzésére.

Ebből a szempontból (is) tanulságos annak a 16 éves lánynak a története, aki az általános iskolában tapasztalt támogató pedagógusi hozzáállás és jó eredményeket követően a szakmunkás képzésben megélt kudarcai miatt szinte teljes mértékben lemondott korábbi továbbtanulási és karrierterveiről. Az intézményváltást követően tanulmányi értelemben sikertelenséget sikertelenségre halmozott. E közben együtt járt egy fiatalemberrel, de kapcsolatukkal és választottjával valójában nem volt elégedett. A válaszadó tisztában volt ennek lehetséges következményeivel, mégsem fordított gondot a terhesség megelőzésére, csak a biológián múltott, hogy nem esett teherbe. Hiába tartotta megbízhatatlannak a fiút, és tudta, születendő gyermekével magára maradt volna, örömmel vállalná az anyaságot, holott korábban maga is úgy gondolta, fiatal még ehhez. „*Most, ha az a gyerek a nevéen se lett volna, semmi köze nem lett volna hozzá, az az én gyerekem lett volna csak, nem az övé.*”²⁴

Az elmúlt évek iskolai kudarcaira hivatkozva már nem bízik korábbi életcéljai megvalósíthatóságában. „*Minden vágyam az volt, hogy legalább a középfokú angol vizsgám meglegyen... (...) Mindig azt akartam, hogy majd egy jó étterembe dolgozzak, vagy hajón például.*”²⁵

²⁰ 15 éves tanuló

²¹ 14 éves tanuló 1.

²² 19 éves tanuló

²³ 15 éves édesanya

²⁴ 16 éves tanuló 1.

²⁵ 16 éves tanuló 1.

Ha ma választhatna tanulás, munkahelyi sikerek és az anyaság között, ez utóbbit választaná. „Hát inkább hogy családanya lehessen, azt szeretném. (...) ...Az minden vágyam, hogy egy kislányom legyen...”²⁶

Megelőzés és terhesség megszakítás

„...megtartsam vagy ne tartsam?”

Miközben a megkérdezettek egyik sem tervezte vagy tervezi, hogy tinédzserként gyermeket vállaljon, a nem kívánt terhesség megelőzéséről a szexuális életet élő 6 válaszadó közül mindössze ketten gondoskodtak.

A családós megkérdezettek közül egyedül az éppen gyermekét váró fiatal pár volt ebben a kérdésben előrelátó, mégis hamarosan szülők lesznek. Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a fiatal lány bevallása szerint előfordult, hogy a megelőzést ők is elmulasztották. „Dehogynem gondoltunk, hogy védekezzünk, mert véletlenül teherbe esek, de hiába. Hiába védekezünk, mert megszakítással, de hiába.”²⁷

Azzal együtt, hogy terhessége váratlanul érte, mégis ő volt az egyetlen, aki egyáltalán nem riadt meg az anyasággal járó feladatoktól. „Mondjuk én örülök, hogy most vagyok vele terhes, fel bírom nevelni...”²⁸

A többi családós megkérdezett egyike sem fordított figyelmet a védekezésre, esetükben tehát váratlan anyaságról csak akkor beszélhetünk, ha a fiatal a fogantatást megelőzően nem rendelkezett kellő információkkal a nem kívánt terhesség megelőzése terén, ez azonban csak a legfiatalabb édesanya esetén merül fel, aki felkészültségének mértékét így foglalta össze: „Sehogy.”²⁹

Két édesanya és egy iskolába járó lány viszont úgy nyilatkozott, hogy legalább részlegesen tisztában volt a lehetséges következményekkel első szexuális kapcsolata előtt, mégsem gondoskodott a fogamzásgátlásról. Felvilágosító órákon részt vettek, tehát hallottak már a különböző ez irányú lehetőségekről, de családi körben, édesanyjukkal, lánytestvéreikkel nem beszéltek soha ilyesmiről és később a párjukkal sem. A fiatalok szerint olykor a szegényérzet gátolja, hogy erről a kérdésről pontosabb információk birtokába jussanak, amiket ők maguk leginkább szüleiktől várnának. „Hát szerintem én úgy beszélnék erről, ha beszélnek is erről, hogy csak anyukámtól, vagy a nővéreimtől. A fiúk meg megkérdezhetnék a bátyájuktól, vagy az apjuktól. De amúgy ciki szerintem.”³⁰

Úgy tűnik, hogy a fiatalok e tekintetben édesanyjuktól, lánytestvéreiktől várnának valós segítséget. „A szülőktől szerintem, vagy haverok, barátok, vagy bárkitől megkérdezed, hogy most mit kell csinálni, de nem, hanem szerintem szégyellik magukat, vagy nem tudom.”³¹ Valószínűleg a szülők nyitottabb magatartása sem jelentene minden esetben segítséget, mivel az idősebb generáció tagjai is csak részleges ismeretekkel rendelkezik e tekintetben (BÉKI 2011).

Az egyik válaszadó véleménye szerint a cigánytelepi fiatalok is jól tudják, hogy hogyan kellene védekezni, de szégyellik, hogy ezt elmulasztották, ezért hivatkoznak a véletlenre. „...

²⁶ 16 éves tanuló 1.

²⁷ 17 éves édesanya 2.

²⁸ 17 éves édesanya 2.

²⁹ 15 éves édesanya

³⁰ 16 éves tanuló 1.

³¹ 16 éves tanuló 1.

*Hogy mégse nézzék őket le, hogy jaj, most felcsináltatta magát meg ilyenek, ők azt mondják, ááá, csak becsúszott.*³²

Ez az elgondolás valamiféle szándékosságra utal, és egy olyan fiatal lányhoz köthető, aki maga sem védekezett, valamint részlegesen utalt rá a beszélgetés során, hogy nem hisz már karrierben, iskolában, inkább az anyaságot választaná, ha tehetné.

A fiatal anyák számára helyzetük megítélésében döntő fontosságú lehet párjuk hozzáállása. A családos válaszadók mindegyike arról számolt be, hogy a férfiak örömmel, sőt büszkeséggel vállalták az apaságot. Az ő álláspontjukban nem is merült fel az abortusz lehetősége, ha szóba került, jellemzően inkább a lány, vagy édesanyja vetette fel. *„Ő akarta nagyon... mert a testvérenek is most lett egy fia, azt kikiabálta itt, hogy fiam lett, azt ő is beleélte magát, hogy neki is legyen gyereke, oszt így örült... fúú, nagyon örül neki, a hasamat szokta csókolgatni.*”³³

A megkérdezett tinédzser anyák közül ketten is említették, hogy terhességüket megelőzően voltak már olyan helyzetben, amikor azt hitték, gyermeket várnak, de ez után sem fordítottak nagyobb figyelmet a megelőzésre.

Az interjúalanyok közül egyedül egy 19 éves, iskolai és karriersikereket megelőző lány véleménynyilvánítása tanúskodik megfontolt, tudatos családtervezésről. *„Ráérek, még nem vagyok kész egy gyerekre... még nem tudnám felnevelni egyedül, kell hozzá egy kapcsolat, ami biztos.*”³⁴

Mivel nem szeretné feladni álmát, hogy szociális gondozóként végezzen és dolgozhasson, a kezdetektől fogva tudatosan ügyel a nem kívánt terhesség megelőzésére. Nem csak azért van könnyebb dolga, mint társainak, mert világos és számára is elérhetőnek tűnő élettervei vannak, hanem mert édesanyja is támogatja mindezek megvalósításában, és a mások számára kellemetlen kérdéseket is megbeszélheti vele. *„Én nem vagyok nagyon házias, főzni se tudok, ami nálunk nagy szűgyen. Anyu sose erőltette, azt mondta, inkább tanuljak. (...) Anyu eljött velem az orvoshoz és gyógyszert írtatunk”* (fogamzásgátlóra utal).³⁵

Az ilyen és ehhez hasonló élettörténetek nem túl gyakoriak ezen a cigánytelepen sem, e miatt az előbb idézett 19 éves még nem családos lány úgy érzi, sokat nem is értik meg őt a közösségben. *„Hát, de igen, furának tartanak, hogy még nem mentem férjhez, meg még nincs családom, meg ilyesmi, de hát én, énnekem ez nem számít. Én nem tudok még felnevelni egy gyereket, meg amúgy se kell.(...) ... Itt már aki 19 éves, annak 2-3 gyereke tuti van.*”³⁶

A fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretek terén tehát a megkérdezettek többségének vannak, de hiányosak az információik, és amit tudnak róla, olykor arról sem mernek beszélni. Ezzel szemben a nem kívánt terhesség megszakítása jóval gyakrabban és természetesebben került szóba, mint a megelőzés. Ez a többségi társadalomban oly vitatott és heves érzelmeket kiváltó téma a megkérdezett fiatalok körében viszonylag elfogadott dolognak számít. *„...Vetettek már a cigánytelepen sokan.”*³⁷ *„Hát még ha fiatalon szülnék, én megértem, hogy elvetetik, mert ott van nekik az iskola, meg ilyesmik, továbbmennek.”*³⁸

³² 16 éves tanuló 1.

³³ 17 éves édesanya 2.

³⁴ 19 éves tanuló

³⁵ 19 éves tanuló

³⁶ 19 éves tanuló

³⁷ 17 éves édesanya 1.

³⁸ 15 éves édesanya

A megkérdezettek többsége összességében morálisan nem tartja problematikusnak az abortuszt. Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy a többgyermekes édesanyák terhesség megszakításhoz folyamodása jóval gyakoribb, mint az első gyermek „vetetése”, mivel az itt élők egy része szerint ez meddőséghoz is vezethet, ami az interjúkban megszólaló egy-két fiatal szerint is igaz lehet. Részben erre, részben pedig erkölcsi okokra hivatkoztak azok a válaszadók, akik az abortuszt nem pártolják. *„Hát inkább gyógyszert szedek, mint hogy elvetessem, mert ugye a saját gyerekeket ölöm meg, meg azért elsőt elvetetni kockázatos. Inkább akkor megelőzöm.”*³⁹ *„Azt mondják, ha valaki elveteti az elsőt, lehet, hogy nem lehet már neki...”*⁴⁰

Mivel a kérdezettek többsége még nem nagykorú, az esetleges abortusz kérdését meg kell vitatniuk szüleikkel is, akik pedig nem szeretnék, hogy lányaik serdülőként alapítsanak családot. Ha mégis bekövetkezne/bekövetkezik a nem kívánt terhesség, sok esetben maguk javasolnák/javasolják a beavatkozást. *„Hát elvetetnék tüllem... mert anya azt mondta, hogy majd csak olyan 19-20 évesen szüljek, mert nagyon fájdalmas, meg nem azért, félt.”*⁴¹

Az interjúk tanúsága szerint akár családi konfliktust is okozhat szülő és gyermeke között az abortusz megítélése, két válaszadó családó lány életében alakult ki ilyen helyzet. Az egyik esetben az édesanya a beavatkozás mellett érvelt, de gyermeke végül másképp döntött, a másik esetben pedig a szülő ellenezte az abortuszt, a lány pedig vacillált, végül hallgatott anyja tanácsára. *„Anyukám azt mondta, hogy minék még, vetessem el, fiatal vagyok még, lehet még gyereke. Utána már nem, már terhes lettem meg minden, nem ízelt.”*⁴²

A terhesség megszakítás lehetősége tehát viszonylag elfogadottnak számít a vizsgált mikro-közösségben, de ezzel együtt is igen gyakori a serdülőkori anyaság, ellentétben a település többségi nem cigány fiataljainak szokásaival. Ezt a különbséget több válaszadó is érzékeltette. Érvekkel alátámasztott, tudatos magyarázatot azonban nem tudtak a jelenséghez kapcsolni. *„Ha valaki úgy gondolkodik, hogy még élni akarja az életit, meg ráér még szülni, mert sokan így a mai fiatalok, már itt a telepiek úgy gondolkodnak, hogy terhes leszek, már megtartom, de a parasztok gondolom nem így vannak vele. Azok úgy vannak vele, hogy lerakják az iskolát, elmennek dolgozni, meg így.”*⁴³

Összegzés

Az interjúkban megszólaló tizenévesek véleménye alapján láthatjuk, több tényező együttesen befolyásolja, hogy az adott szegregátumban felnövő lányok közül ki vállal gyermeket nagykorúsága előtt.

A szülők – mivel maguk is átélték a tinédzserkori anyaság nehézségeit – óva intik lányukat a mintakövetéstől. Véleményük szerint nincs értelme fiatalon lekötönniük magukat és megszakítani iskolai tanulmányaikat, hiszen jórészt ennek következménye lesz később a tartós munkanélküliség, valamint az ezzel járó kilátástalanság és szegénység, amit ők oly közelről ismernek. Ennek elkerüléséhez azonban nem igazán tudnak hatáson segítséget nyújtani felcseperedő gyermekeiknek. Tiltják lányukat a fiatalon komollyá váló párkapcsolatoktól, ami a válaszadó lányok többsége esetén hasztalan volt, viszont nem készítik fel őket a tudatos szexuális életre. Ennek oka lehet

³⁹ 19 éves tanuló

⁴⁰ 17 éves édesanya 2.

⁴¹ 14 éves tanuló 2.

⁴² 17 éves édesanya 1.

⁴³ 17 éves édesanya 1.

szégyenérzet a téma kellemetlensége miatt, másrészt az adott terepen készült korábbi vizsgálat alapján megállapítható, hogy az idősebb korosztály információi is hiányosak, hiedelmekkel terhelték e tekintetben (BÉKI 2011). Lányaik, bár tudomást szereznek a különböző fogamzásgátlási módszerekről – leggyakrabban az iskolából –, valójában közvetlen környezetükből édesanyjuktól, lánytestvéreiktől várnának tanácsokat, ami viszont ritkán érkezik.

Valószínűleg részben szintén az idősebb generáció magatartásából ered a megkérdezett fiatalok abortuszhoz való hozzáállása is. A telepen élő családok asszonyok többsége vélhetően erkölcsileg elfogadhatónak tartja a nem kívánt terhesség művi megszakítását és néhányan közülük előbb folyamodnak ehhez a megoldáshoz, minthogy a korai terhességet megelőzzék (BÉKI 2011), a tizenévesek is hasonló viselkedésformákat vehetnek fel: nem fordítanak kellő figyelmet a megelőzésre, és ha kialakul nem kívánt terhesség, szüleikkel közösen döntést hoznak a magzat sorsáról. Nem állíthatjuk azonban, hogy döntően ez a problémakör befolyásolja, hogy miért találkozunk a többségi társadalomhoz képest gyakrabban tinédzser édesanyakkal az adott cigánytelepen.

E jelenség magyarázata véleményem szerint nem vezethető vissza az anyagi függetlenség vágyára. Az interjúk alapján nem támasztható alá, hogy az adott közösségben gazdasági okokból születnének meg a serdülő lányok első gyermekei, hiszen a fiatalok általában az anyasággal párhuzamosan nem váltak pénzügyileg függetlenné. E tekintetben továbbra is a szülők generációjának segítségére szorulnak és saját bevallásuk szerint e nélkül nem is boldogulnának. Nem igazolódik ebben a közösségben a fiatalkori gyermekvállalást cigány kulturális sajátosságra visszavezető elgondolás sem, hiszen az itt élők nem alkotnak kulturális értelemben egységes csoportot, és maguk sem magyarázták tradicionális, etnikai jellemzőkkel ebbéli döntéseiket.

Az adott cigánytelepen élő serdülők véleménye alapján valószínűsíthető, hogy tinédzserkori gyermekvállalás gyakorisága – Durst Judit és Gyukits György tapasztalataihoz hasonlóan – ebben a közösségben leginkább a társadalmi kirekesztettség következménye.

Azonban Durst megfigyelése, -miszerint a fiatal lányok közösségen belüli státuszemelkedés, a felnőtté válás egyetlen lehetséges útjaként értelmezik a gyermekvállalást,- nem igazolódik teljes mértékben. Az általam vizsgált cigánytelep fiataljainak életében úgy tűnik, az anyasággal párhuzamosan a felnőtté válás nem feltétlenül következik be. A serdülő anyák egyes esetekben egy „félíg-felnőtt, félíg gyermek” életszituációba kerülnek, nem tekintik magukat felnőttnek gyermekvállalásuk miatt, és ezt a közösség többi tagjától sem várják el. Az anyai feladatokkal kötelezettségeik ugyan megsokszorozódnak, de a szülők támogatását továbbra is élvezik. Gyermeük megszületése után nem feltétlenül költöznek el otthonról, nem építik fel szükségszerűen saját családi életüket, hanem a szülők otthonában maradva, anyagi és egyéb segítségükre számítva élnek továbbra is.

A serdülő anyák életében azonban jelentős változás, hogy választás elé kényszerültek, anyaság vagy továbbtanulás. Azok a fiatalok, akik tudatosabban terveznek - főként azért, mert sikereket érnek el a továbbtanulás terén, és ebben családjuk támogatását is élvezik -, elutasítják a korai gyermekvállalást.

Akiknek már volt komoly kapcsolata a válaszadók közül, és szexuális életet is élnek, néhány kivételtől eltekintve a szerelmet és párkapcsolatukat helyezik előtérbe az éppen folyamatban lévő iskolai előmenetel rovására, amelynek a lehető leghatározottabb megpecsételése egy közös gyermek lehet.

Az interjúalanyok véleménye alapján igazolódni látszik, hogy az adott cigánytelepen élő tinédzserek körében viszonylag gyakori gyermekvállalást meghatározza, hogy jövőjük építé-

seben ezt az eseményt tekintik a legfontosabb történésnek, ami megelőzi a továbbtanulást, a munkakeresést és más önmegvalósítási formákat. Többségük számára ugyanis ez az önbecsülés növelésének egyetlen bizonyosan elérhető szegmense, kvázi *az egyetlen biztos „karrierlehetőségük” az anyaság*, minden más bizonytalan vállalkozás, emiatt nem riadnak meg a fiatalkori gyermekvállalás lehetőségétől.

Olyan közösségben élnek és nőttek fel, ahol az átlagos élettörténet jellemzői az iskolai kudarcok és a tartós munkanélküliség. Ennek ellenpéldájával viszonylag ritkán találkoznak, így feltételezhetően számukra a többségi társadalomra jellemző elismertséghez, presztízshöz vezető útvonalak – a magánéleti, családi sikereket és gyarapodást kivéve – mint az iskolai sikerek, a munka világában való megragadás, a szabadidő eltöltés változatossága, inkább a „parasztoknak” megadható, számukra távolinak tűnő lehetőségek, ami talán nem lehetetlen, nem kizárt, de mindenképpen bizonytalan.

A megkérdezett édesanyák kisfiuk, kislányuk érkezését egy csepp boldogságként értelmezik, amely nem csak számukra, hanem párjuk és tulajdonképpen szüleik életébe is minden vele járó fáradtság ellenére örömet hoz. Szüleikkel ellentétben nem gondolják úgy, hogy jövőbeni lehetőségeiket, előrejutásukat (továbbtanulás, munkahely) végérvényesen meggátolná első gyermekük korai érkezése. Azonban mind a kapcsolódó szakirodalom, mind szüleik tapasztalata alapján jó eséllyel állíthatjuk, hogy sajnos ennek ellenkezője várható.

Az adott közösségben élő még gyermeket nem vállalt válaszadó tizenévesek nem terveznek korai családalapítást, sőt igyekeznek elhatárolni magukat azoktól a kortársaiktól, akik véleményük szerint túl hamar estek teherbe. A tinédzser anyák élettörténete alapján mindehhez képest azt látjuk, hogy csak abban az esetben fogják tudni elkerülni a nem várt serdülőkori terhességet, ha sikereket érnek el a tanulás terén, határozott életcéllal rendelkeznek, ami mellett kitartanak, és tudatosan élik szexuális életüket is. Minderre igen kevés példát találunk az adott mikroközösségben. Azok a fiatalok, akik iskolai, munkahelyi sikereket érnek el, ezáltal mintaadó személyekként léphetnének fel, az interjúk tanúsága szerint inkább elhatárolják magukat az adott közösségtől, és a többségi társadalom felé orientálódnak, szembehelyezkedve azzal a közeggel, amelyben felnőttek. Ebből adódóan a sikeresen munkát vállaló, jól tanuló fiatalok története inkább szabályt erősítő kivételként merül fel. *

IRODALOMJEGYZÉK

- BÉKI ORSOLYA 2011: Egy cigánytelep asszonyainak gyermekvállalási szokásai. „Nem volt nekem jó sorsom se lánynak, se asszonynak”. *Szakkolgozat*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola.
- DÁVID BEÁTA 2010: Társas Kapcsolatok- a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé Angéla (szerk.): *Nehézsorsú asszony feketén fehéren*. Budapest, MTA–ENKI.
- DURST JUDIT 2001: „Nekem ez az élet, a gyerekek” – Gyermekvállalási szokások változása egy kislelki cigány közösségben. *Századvég* 2001. 6. sz. 71–92.
- DURST JUDIT 2006: *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban*. PHD értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem
- GÁBOS ANDRÁS 2000: Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest, TÁRKI. 99–122.
- GYENEI MÁRTA 1998: A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság* 1998. november 14.
- GYUKITS GYÖRGY 2003: Gyermekvállalás a nagyvárosi szegény negyedben élő fiatalok roma nők körében. *Szociológiai Szemle* 2003. 2. sz. 59–83.

- HUSZ ILDIKÓ 2011: Alacsony végzettség - sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia* 2011. 1. sz. 5–22.
- JANKY BÉLA 2007: A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia* 2007. 1. sz. 54–73.
- KELLY, M. PATRICIA FERNANDEY 1998: Társadalmi és kulturális tőke a városi gettókban. Következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó. 253–280.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR 1998: *A cigány népesség Magyarországon: Dokumentáció és adattár*. Budapest, Socio–Typo.
- KÓCZÉ ANGÉLA (szerk.) 2010: *Nehézsorsú asszony feketén fehéren*. Budapest, MTA-ENKI.
- LADÁNYI JÁNOS 2005: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA 2011: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély* 2011. 1. sz. 53–80.
- NEMÉNYI MÁRIA 1999: Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselekedések roma nők körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA. 103–136.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT 1994: *Serdülőkorban született anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, KSH.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT – DOBOSSY IMRE 2000: *Család és munka- értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. Budapest, KSH-NKI.
- S. MOLNÁR EDIT 1999: „A gyermekvállalás konfliktusai” In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága. 155–172.
- SPÉDER ZSOLT 2001: Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között. In.: NAGY ILDIKÓ – PONGRÁCZ TIBORNÉ – TÓTH ISTVÁN György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium. 46–64.

Internetes hivatkozások

Központi Statisztikai Hivatal 2011: Gyermekvállalás és gyermeknevelés. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/gyermekvallalasnevel.pdf>
www.maltai.hu